$$\left[\frac{\dot{i}}{\mathrm{A}}\right]_{\mathrm{i}=1}^{\mathrm{N}}$$

Дүкенбай Досжан

Таңдамалы шығармалар

ӘҢГІМЕЛЕР

Ф___

Алматы “Білім” 2002

ББК 84 Каз 7-44
Д 64

Досжан Дүкенбай.
Д 64 Тандамалы шығармалар.
Т.1. Әңгімелер. - Алматы: “Білім”.—424 бет.

Көрнекті қаламгер Дүкенбай Досжанның таңдамалы шығармаларының бірінші томына қырық жылдан астам уақыт көлемінде жазылған мінезді, бояуы қанық, ізденістерге толы бірегей әңгімелері топтастырылды. Әңгімелердің жазылу мерзіміне қарап, қаламгердің басып өткен шығармашылық баспалдақтарын анықтау қиын емес. Сонау алпысыншы жылдары жазылған “Көкіл” мен “Шортанбай” әңгімелерінен бастап, бүгінгі таңда жазылған “Мағжанды өлтіргендер”, “Пайғамбар” туындылары реалистік бояуынан бірте-бірте пәлсапашылдық қа ауысқанының нақты дәлелі.

ББК 84 Каз 7-44

159965-09-054-8 (1 том)
ІЗВИ 9965-09-068-8

© Досжан Д., 2002
© “Білім”, 2002

Қ ажырын қ ылышша қ айраг ан қ аламгер

Томас Карлейльдің мынандай бір сө зі еске оралады. Ерік
кү ші мардымсыз кісілер ө мірін ирек қ амшы итшілікпен кізеді,
ерік кү ші мық ты адамдар қ иын да болса мақ сатына жетеді.
ілгерілей түседі. Айқ ын мақ саты жоқ адамдар айкын мақ сат
иелеріне қ ызмет етпекші". Ә уел бастан, мектеп қ абырғасынан
"жазушы боламын" деіт талпынғ ан — ол кезде бал қ ұқ ратай
ө спірім, бү л кү нде — қ азақ тың қ абырғ алы қ ала мектебінің
Досжан озінін діттеген межесіне оцайлыкпен жеткен жоқ . Ең
әуелі шырыдцап жө ргекке түскен, балалық шагын өткізіп
Жаң ақ орғ ан, Отырар төң ірегіндегі қ ираган қ ала орнына
жәдігерлердіц тарих корпесін кө герін, "Огырар". "Фараби",
"Қ үм жү тқ ан қ алалар" кітаптарын жазды. Университет
қ абырғ асынан шығ а салып, туғ дн жеріндегі қ арапайым ауылдағы
диқ ан, қ ойшы, қ айық шы, мү ражай иелерінің (жү зде) жуы
портреттер галереясын сомдаймын деп салмақ ты "Зауал",
"Дария", "Табалдырығ ың а табын", "Жолбарыстың сү рінісі",
дү ниеге ө келді. Қ аламынын қ арымы кецейіп, діттегенінгіне
шығ ып, кө ркем сө здің кәсіби майталман шеберіне айналған
соң ғ ы жылдары алыптарымыздың ғ ү мырнамалық бейнесін
сомдауғ а ү мтылды — Абай туралы "Абай айнасы", Ә уезов туралы
"Мү хтар жолы", "Алыптың азабы" романдарын жазды. Осы
бер жаг ында алпыс жылдан астам жабулы қ азан болып енген
Мемлекеттік Қ ауіпсіздік комитеті архивіне еніп, шамен қ ү лып
арасынан аршып алып "Абақ ты" кітабын шыгарды. Осынды
бәрін уақ ыт тауып қ алай жазыгі ү лгерді, ү йық тауды ұмытқ ан
адам ба бү л деп таң ырқ ағ ан қ ү рбы-қ ү рдастарынды ашпайтын,
ашпайтын, жылы жымиып кү летін де қ оятын ол.

"Бәрі де адамнын жаратылысына, мінезіне байланысты болар,
— дейді ойын салмақ тап баяу сө йлеп, — бала кезімдегі екі
штрихты айтып берейін. қ ү лақ салың ыз..."

Бальзак айтты деген сө з бар емес пе: кісі. әсіресе
шығ армашылық иесі ө зінін балалық шағ ында кө кірінгінін
бояу мен әсерден нор алады, ө мір бойы баяғ ы он жасқ дейін
кө рген-білгенін ииығ армасына азық етеді деп. "Ә ринсзімді
Бальзақ қ а тсң ейін дегенім емсс. әйтсе де әлгі сө здің
Айтайын деген бірінші штрих: ес біле бастағ ан сәбишағ ым. -
дейді жазушы. - Тау аң ғ арында жалғ ыз ү й отырмыз. Ә ү лкен

үжымныи орі басқ армасы, орі мал-жанына иелік ететіндамы, такымы кеппей, атган түспей жүреді. Шешем ағам мен кемді касыпа алыті, колхоздыц биесін сауады, кымыз әзірлейді, жондағ ы іпошіііілсрғ е, дикандарғ а гасиды. Өзімс қ арайтынмадок. Есік алдыпа, көлецксге тскемет тоссн. мені отырғ ызып, цыма екі тас үстатыгі кетеді. Екі тас —ойыпшығ ым, бір-бірінсогыстырып пйнап отырамын. Күн ауғ ан кезде шекемнен күн өтіп, жырап қ үлап калатын корінем. Кешкілік шаруадан оралғ ап шешем домалап үйық тап жаткан мепі үйге кіргізіп қ оядынеке Ертеигісін тамактандыра салып, сыртқ а, іргеіс текемт тосеп огырплзын кстеді, колыма баяғ ы екі тасты үстатадыОмірімдегі екіпіпі штрихты айтайын. Отырар. Жацақ орғ аи мадыиданы жапап дала, қ үба дүзде сскі қ алалардыд қ үлагадық ылдөп. Жас кезімнеп сол Саураи, Отырартөбе басына ілыгып шқ иып огыргаиды үнататын корінем. Қ иялымды қ озғ аи, баябақ и болгаи батырлар үиіи, атыныц дүбіріи естігендей сезіп, күні боііы танжылмайды екем. Осы кезде сол жас күпгі одде санама еіціп қ алғ аи ба —поезд терезесінен жапап далағ а ғасағ ар бойы телміріп зерікней, ішім пыспай отыруғ а бейілміі Г...

Міне, Дүкенбайдың жас күнінеп бойына сіціргси міінез торбнесі, өскен, білген ортасы осыпдай. Бойындагы кө мық ты касиеті—тозімі. Табысқ а шалқ ып мастапып кетпей, қ ндық қ а майысыгі үгітілмей, әрдайымөзіі тасқ а жанғ ан қ ылыштай үстайтынын үнатамын.

Ллныс жыл бойына қ алам қ айраткерлсрі жөгідсп ссігін аіііпаган, шадмен нафталинге коміліи жатқ ан Үлттық Қ ауіпсіздік комитеті архивінде екі аіідай отырын, арауыл козін ала бере қ ойын кітаншасына түрткендері мсн жадыпаалкгап үлгергенін артынша қ анатын жазып “Абақ тыньГ жазгаңылы үсгаздарымыз уагында пайдалануга қ олы бармаган орыс міссиоиерлері мен губернаторлары жазбаларын. жетеқабыл іе-кагаздарын тірілте отырып “Абай айнасын" дүиисгкслтіргсні, болкім, белі бүгілгенше, қ абырғ асы еогілгенше карап архивтс отыра беретін төзім шедберінің кең дігінен шығ ар.

Дүкенбай алпысыншы жылдардын басында озім істсйтін “Жүлдыз” журналыныц табалдырығ ын алгаш қ алай аттаиа есімдс қ адыпты. Үяң мінезді, жүмсақ үнмсн шарқ ыстды. Қ адың қ ара дәптерге сық астыра жазғ ан шыгармасынымалд тартады.

”Ау, көкешім, шимайынды машинкаға басқ ызып, бастаиг адам оқ итындай жобаға келтіріп өкелмедің бе?.. Бізілне порее?.. Роман ба, повесть ііе, мақ ала ма, кокешім?!

'Озім де білмеймін, - дейді Дүкенбай нарггай боп қ ызарып, - оуелде әң гіме секілді ғ ыш бастап едім, жазыла-жазыла өстіп кампайып шыга келді, қ иялымды игерс алмай қ алдым”.

"Ау, қ ияли болғ анбысыц қ иялың ды игере алмай калатын. Бүл өчі ұын қ арымы повестен асып, романға тартып кеткелі түрган порсе секілді, аты бар ма өзінің ?!-’

"Агын "Жібек жолы” қ ойсам деймін, оуелі бір бөлігін "оцгіме” деп басып көрің іздер, үнагі бара жатса кесіп тарауыи

"повесть" деіі берерсіздер... одан к.алганын “роман” ден озге басылымғ а үсынармын. Аяғ ы жазылып жатыр, калыидыгдаи осындай кара дәптер”, —деііді Дүкенбай.

"Ау. Амсриканын Томас Клейтон Вулф есімді жазушысы күніге жазганын бас-аяғ ын баг дарлай алмай кақ напы шабаданғ а тастай береді. шабаданы қ олжазбага сық ай олган соң таныс редакторына "не кылсаң да меіілі" ден арып береді екен. Сен сол Томас Вулф емес шыгарсыц!”

"Аздан окыганым бар. Корің іздер ... оқ ың ыздар". -епд болмсден жылыстай жоиеледі.

Сол қ олжазбасы 1965 жылы “Отырар" дсген атпен повесть болын жарияланлы, әлгінің бір болігі “Фараби" болыпкеггі, қ алғ ан жагы келесі дәптсрімен қ осылып, “Жібск жолы" романы болып басылды. Бір бастаса қ аламын тоқ тата алмаіиналатын, езін де, өзгепі де қ инау үшін жаратылғ андай болыпрінген Дүкенбай іиніміз үлкен әдебиет аулына 22 жасында осылайша атбасын бүрып еді.

Екіпші бір қ адап айтарым: Дүкенбай Доежапның ешкеімі үқ самайтыны, ешбір канон, қ алынқ а сыймайтыны; сондан ба ксзінде қ аламгсрдің сыншысы да көп болды, босеке, бақ талас қ атарлары да аямай тірссктен кағ ып бақ ты. Ол өзі қ айдан шық қ ан қ ызыл көз жазғ ыш" деп тырнақ астынан іздеп қ үлаиьқ үлаш сын мақ ала жазды. Бір ғ ажабы: әлгі сындардан жазушы мүң айыгі, мүқ шіғ ан жоқ , сшкіетінінің арыз-шағ ым жазбады, керісіпше, бүрын елеусіздеу, бгісіздеу болып жүрген бірсулер Дүкенбайды сынаймын деи атыорайды, лабырайды. Дүкенбай әдебиет әлемінде оз созін айтажүрін, өзіндік беті, бағ дары айқ ың далмаган біраз қ аламдарракета секілді әдебиет орбигасына шыгарын үлгерді.

Мына нарадокске қ араныз! 61-жылдың жауын сабалатақ ара күзі! “Лениншіл жас” (казіргі “Жас алаш”) жанынап жас әдебиетшілерлін бірлестігі үйымдасқ ан. Үйымдастырго сол кездегі реснубликалық комсомол комитеті. Газет үжынмказіргі Жібек жолы мен Абылайхаи даңғ ылы қ иылысындагы түңргы үйдің буылтық-буынітық торт бөлмесіне озер сиырганысоң , бірлестік мәжітісін ылги Сейфуллин дацгылыпдаіізі комсомол комитетииіц шагын залында өткізетін. Әуезовтің мекі айтсақ , кілең екпіні үйық қ андай “толыспағ аи Толстойлар шмсла Шекспирлер” қ олжазбасын арқ алап, осы мәжіліске жилагын. Дау-дамай да осында, бірін-бірі кекетіп-мүқ атып, ірі, сойып жатқ ап кергілесу де осында. Дау-дамайдың үйткысы бікое менін түргылас-күрдастарым. сол кезде сын жанрына ажадан калам тарта бастағ аи Асқ ар Сүлейменов, Төкен Ибрагим, әңгімені қ ыздыру үшін біреулерге шоқ бастыра отырмасау акын Төлеужан Исмаилов ағ амыз да бар ішімізде. Біртіктігің ксзекгі алқ алы мәжілісіне бас қ ураганбыз. қ арайманкөзіме өзім сенбеймін. Ашан, аккүба өңді осы Дүксибай емесінб өрмелен шыгыі, ак өлең мен жазьніган дастанын оқ ыгады.

Қ ұдай-ау десең ші! Бетіне жел тигізіп көрмеген.тізіп айга білеген кілең кер ауыз сыншылардың алдына шыгыи,сдан

окыган мына бозбаланың жүрек жүгін ан ақ көз дігінеалаң қ ал Қ араймын, жанымдағы Төкен басын шайқап мырсылдай!күлед Мінбеге шықса, аспаннан жай түскендей шатырлап оңцырмайтын түрі бар.

Жас ақынның дастаньш үмытып қ алыппын, әйтеуір төрт аяғы тайиалған үйқасы жоқ , інінікі ырғақ та байқ алмайдім,і кәекпіндеген қ ара соз окып түрғ ан секідді. Есімде сақ таны — ойы қ ара сөзбен баяндауға келмейтін, тек қ ана өлеңрапып түрғ ан поэтикалық оралымдар еді. Кәдімгі Уолт Уйтмен “Шөп жанырағына” ұқсайды. Дастан оқ ылып бітісімен сыншыларға сөз берілді. Жуан жүдырығ ымен бос ауаны түйгіштеп Төкен суырыпщы, дүние пәленің мысқ ыш, тікезінек тіліне түрпі етіп алғ ан Асқ ар шығ ып төгілдірді. Жиы-тоқ ыш көпшілігі дастанды ұнатпады. Жалғ ыз-ақ Асқ ар мен Жүсіп Қ ыдыров жактап сөйледі. Талқ ылаудың аяғ ы қ ызып кетті, дауға ұласып, қ ызды-қ ыздымен жағ а ұстасып, төбелесіп жаздап... комсомол басшылары әзер арағ а түсіп, қ алмаш шып, аяқ асты бола жаздаи... “сен қ андайсың !..” “мен мұндай!” деген кергіме даумен әзер тарағ анбыз. “Даудьщ басы Дайрабайдың кек сиыры” демекші, сол алқ а жиынның быт-шыт болып ырғ асыш, ызғ ысып тарауына Дүкенбайдың шағ ын дастаны себепші болып еді. Бүл да болса қ азір қ ыр астында қалған тарихқ а айналды.

Былайғ ы уыстағ ы қ үмдай сусығ ан тіршілікте оте үлкен жүм мінезді, қ ой аузыиан шөп алмайтыш Дүкенбай Досжанның өзі ортада, шығ армашылық кештерде, бейне тең із астынан котерілген тайфун толқ ыны секілденіп қ ым-қ уыт айтысқ а, тартысқ а ұласып кететіні несі деп өзім іштей ойланып жүретінмін. Шешуін кейін тапқ ам. Осы автордың мандайы дәйім сыншылардың сығ ылысып, өзеуресіп жүруінің себебі: ол ылғ и бұрын түрен түспеген қ иын тақ ырыпқа барады. Оқ ып корелік, “Отырар”, “Фараби” (1965) иовсстері таза тарихи деректерге табан тіреп жазышган. Тарихи тақ ырыптың ішінде ең ырыеты қ аламгері І.Есенберлиннің озі “Қ ah ар” романы жетпісінші жылдардыд басында шығ арды, “Көшпеиділер” трилогиясының келесі екі томы 72, 76 жылдары жарыққ ш рді. Жазушылар одағ ының бір жиналысында әдебиетші әріптес: “Ағ айындар-ау, бүл не деген ақ көз дік, қ азақ қалаысамуш еді?.. Отырар, Сауран дегендері әншейін қ ожалар қ оныстанған қ ыстақ дағ ы”, —дсп сынап сөйлегені есімде.

Д.Доежанның маңайы әрдайым шулығ ан болуының келесі себебі: жазушы ылғ и баспалдақ тап ізденіс үстінде,гбн жазғ аны кешегіге ұқ самайды. Ал, оқ ырман қ ауым жаналық таңдап аш тосырқ ай қ абылдайтыны мәлім. Мысалға, “Абай айнасы” кітабының кіріспесінде ұлы Абай көрінен қ айтаітірілығ ыгі, елес боп, сағ ымға ұқ сап жазушымен ұзақ отырып дітілдесе “Таразы” романының бесінші тарауында қ ұба шөл Кқ ұзылы ішінде, ай жарығ ының астында осыдан мың жыл бұрынын өкеткен Жібек жолының түйекеш, кірекеш, жүлдызшысы осы бұғ інгі рюкзак арқ алағ ан кезбелермен беттіс-бет ұласы гәп

шертіседі. Мың жыл бүрынғы зергер үста мен бүгінгі зергер-археолог арасындағы қырғынды айтыстың өзі неге түйдіктенбай қалады символдық түспал, аллегория, метофора, ойлаулы, психологизм, астарлап беру әдістеріне жиі жүгінеді. Тосын, кез келгеннің ойына келе бермейтін шегіністерге барады. "Абориген" повесіндегі қазіргі итбайласа түрғысыз ауыл тірлігінен, түрмыс тауқыметінен әбден мезі болып, дүниеден түңіліпбатысқа айналып кететін Оңғарбай бейнесі, жерлестерінің жыр-ына жамау, кем-тарына тіреу болып, терін тамшылатып жүріп алпыстан асқан Палмантайдың, ауыл әкімінің алдына кінген мүшкіл халін елестетіп көрің із! "Сізге пенсия бүгін айды", — деп суық тілқатғы әкім. "Неге бүйырмайды, —деп ренжіп алады Палмантай, — міне қүжаттарым, миы аздап шайқалғанмен дәрігер сарапшыларының қорытындысы бар, бүрынғыдай жүрттың отынын түсіріп, шөбін шауыш берусіз саушылығ жарамайды". "Оқыдым қүжатты. сізсогыс мүгедегісізсіз, түрмыс соғысының мүгедегісіз. Сосын миыдыз ең бейнамыз ца емес, аудан абыройын қорғаймын деп күреске түскенсіздер шайқалған". "Шырағым-ау, аудан атынан күреске шыққанбайғі аласыз деңқолтығыма дым бүркіп қоймағанөзіңпесіздер!" — дейді Палмантай. "Жығылыпқап, миыңызды шайқап алатыныңызды қайдан білейін!.." "Қарсыласым қазақша күрестің смес, грск күресінің майталманы екенінеегі айтпағансыздар? Тіке ажалдың апан аузына тастап кеп жіберіпсің цер. Қайтақабырғам қаусап қалмағанкіріп", — деп Палмантай ең сесі езіліп, күңірене күрсінеді. ("Ағ а қанша қуаныш қажет" повесінен, "Жолбарыстың сүрлеуі", А.: "Жазушы", 1986, 147 бет).

Дүкенбай шығармаларықандай тақырыпты қозғасынсыз гәпті тілге тиек етсін — ешқашан ескірмейді, өзінің зектілік-мәнін жоймайды. Өйткені үнемі адам мінезінің астарынашуға қүлшынады. Мінез стихиясын терең дете зерттейді, іреке жазады.

Сыншы ретінде байқағаным, көркем қарасөз — прозаның тән ішкі үйқасы, оралымы, ырғағы болады. Шығармаңдағы жанрдың геометриясы болады, ол тіпті өзіндік логарифмдік өлшемге де бағынады. Жазушының қай-қай хикаятымаңдағы алығі оқысақта — ондағы басталу меиаяқ талу лопинка, силлогизмнің көркем сөздегі көрінісін көз алдыңа алып келеді; қайсыбір түстарда әсем сызылған шеңберді, конус ісіндегі әдемі үйндестікті сезінер едік. Баз бір жазушы кітаптарындағы қисынсыздық, қайшылық, басталуы бар да қашан, немен аяқталары белгісіз үғымсыздық ты мүнда үшыратасыңмай Әриие, бүғанқарапқаламгер төрт аягы тайпалғанда сөз ешқашан сүрінбейді деуден аулақпыз. Сөйлемді күйдеулі рамын деп бүгінгі оқырманқауымнан ірге ажыратып алатынбыз бір ғүмырнамалық шығармаларындағы публицистикалық сарын бояуды қалың датамын деп тым-тым баттастырып жіберіпті көзімізге кемшілік болып көрінеді. Алғашқы шығармаларында жергиіікті диалектіні шамадан тыс көп қолданатыныңды

Жазушының ізденіс ерскшелігі туралы үзак әңгімелер болар еді. Қаламгер аса көп оқып, көп тоқиды, жолсапарда, ең бек демалысына шық сын, тіпті аурухаиада жатсын, оқын дәптерік ольиган түснейді, ьпіғ и алдына келген, түнікәйіттерді түртіп шіа жүреді, қүйма қүлақ десе де болгандай. Соңғы кезде жарық корген "Мүхтар жолы" (1988), "Алыптың забы" (1996), "Екі дүние есігі" (1998) кітагітарын оқыпшырган кісіге автордың кімдерге зер салын, ық ылас қоятынын байқауын емес. Бүлар: У. Фолкнер, Д.Джойс, Г.Гессе, Г.Мслвил, Г.Маркес, Д.Конрад, Ж.Аймауытов. Қарақты көз аты агшіғ ан жазушылардан қазақ қаламгеріне а>тан стильдік белгілерді бірдеме алады. Рас, автор мен кейіпкер монологін бір-бірімен жымдастыра оріп, ой ағынымен кестелеу, төл сөз бен толеу сөздің ассоциатік қүрылымын бүзу, диалог — тілдесуді баяндау тәсілінде шіру, ал, керісінше, баяндауды кейіпкер монологі арқылы өтгілдіріп беру тәжірибесі жіті белең алады.

Баз бірде пәлсапалық ойға тізгін бередіГ Адам жаратылысында - өзімшіл, - дейді жазушы кейіпкері, — еол өзімшілдің жүрегі-бара өмірінің мәніне, мағынасына айналады. Қоғамдық баспалдақтарды оқиғаға байланысты өзгеруі мүмкін адам, санасына орнығып қалған "өзім білем", "әуелі өзім" үгым ешқашан өзгермейді, жоғалмайды, ол қанмсн келіп, ешкүісін кететін мінез. Атақты адам болсам дейді, байысам дейді, жүрітың бәрі жапырылып бүрылып: "Е, мына кісі сәулелі жансоғаи жол берелік" десе деп тілейді. Сол өзімшілдік мықтағыңқса — кісіаі дертті етеді. Аса дарынды, қасиеттің онған адамдардың өзімшілдігі туралы жазылган қалың кітапкөп, оны ешкім түгіл ешкім оқып тауыса алмайды. Мысалға, Лев Толстойдың "Соғыс және бейбітшілік" романы не туралы дссек, бүл сауалға жауап ыз ауыз созбеп жауап беруге болар еді. Ол — Александр патша сарайындағы ақсүйек зиялылардың өзімшілдігі менен Наполеон Бонапарт өзімшілдігінің керегар келін, үлкен халықтың канжосақ ақтығыстарға салуы туралы толымды баяндау. Әулгі озімшілдік қаншама касарыспа мінез гүламаны жылысегінде үйықтатпай, шүқыншақ, үңілшек етіп ғаламат жаңалық ашуына себепші болды. "Өзім білем" деген ой обденанасына сіңгсн Сталин қара басын жарық күнге тең еп жыр ақыр ақыидардың мадағына бас шүлғи елтіп, мацайында оқ нгебір басы алтын адамдарды абақтыға жапқызып, түқымынайүз қүртты. "Өзім" деген үлы мағыналы сөздің пәрмеенінін алғанкүшпен нешеме қала салынды, арыққазылды, тасіне жасыл тоғай орнады, телегей тең із бу болып аснанғүашып, табаны жалаң аштанды. Біздің кейіпкеріміздің де оиіндігі бір кітапқа жетерлік", — деп басталатып монолог "Екі дүние есігінің" лейтмотиві секілді ("Екі дүние есігі", Алматы: "Қайнар", 1998, 8-бет). Оқырманды ойорманыпда арақ андай нсшеме кептің шырғалаңына салады. Тағы да бір бойдың асуына қол артады.

Оеы түста баспасөз бетіне шыққан жазушы Г.Белысрдің толғанысын келтіре кетуді жөн көрдік.

"Сощъі он жылдық Дү кенбай Досжан үшін ерекше жеміст жылдар болды. Мәселе әсте де қ ажымас қ арасоз зергерін бү л жылдары озінің неғ үрлым елеулі кітаптарын жазғ анды да емес. ол таза шыгармашылық жағ ынан алганда да өзінің ирурбки тне барынша көтерілді деп білеміз. Тотесіи айтқ анда, олөз оқ ырмандарына сапалық жағ ынан. көркемдік кырынан ыстады. киял көкжиегін кең ейтті, тосын бояулартапты" (Г.Бе.р. “Отты жылдар етінде”, “Жалын” журналы, 1998. N»7-8, 170 б.)

60-70 жылдар ініінде кітаптыц бірінен кейін бірін тоғ ытқ ан Дү кенбай таусылып болғ ан шығ ар, жазагыны қ алмағ ан, енді сол өзі жақ сы көретін. бірақ өзіне ежелденгі ескі жү рт: Түркістан, Отырар, Жаң ақ орғ ан маң ын қ айыра айтылсе, ескі әуендерін баскаша қ ү былгып, түрлендірін жү рген болып ойлаганбыз. Иә, қ аламгермен ондағ ан жылдар бойы дотық , шыгармашылық қ арым-қ атынаста болғ ан оз басым оны қ сө зіпе қ аншалық ты қ амқ оршы екенін, кара создіцтанып ан қ ас шеберлерінен қ алайша үйренетінін, олардыц технолық одіс-тәсітдерін қ алайша оз бойына жинақ тап алгапынуғ ан олкесіие жні-жиі барғ ан кездерінде жаң аша соз қ олдас. оіі оралымын, озіідік ерекшелігі мол адами мінсз-қ ү лыктарды, әртү рлі тү рмыстық жағ даятгы қ андай тиянақ тылы ан ешқ тү ртіп, жадында сақ тап жү ретінін, осы замангы өмірдү дайы озгсріп жататып қ исық -қыцыр келбетінс қ аншалыктыцшия қ арап, яанкты ата-бабалардыц өткендегі өмірінен өлді мол-мол адамгершілік сү йеніш іздейтінін білетінмін.

Д.Досжаішыц жанқ ияр сцбеккор әрі каламсабына алал суреткер екенін де терең түсінеміи. Тіггі, нагызоебиет аяк астынан абыройлы болмай шық қ ан, мына нарық заманынд тапым да, талгам да түгел өзгеріп, өзі қ ү ралпасыдегшілердің бірі саясатқ а, бірі бизнеске кетіп жатқ ан қ азірйідік ым-қ иғ аш уақ ытта: ол мү қ алмай. әрі діггеген нысанасынан көказбай, көціддегі көгі кү дікті серпіп тастап, алапдамай.қтарыбынан айнымай, жазғ аи үстіне жаза түсуде. Бү л көзсізкоірінуі де мү мкін. Оның жазудан баска ісі, ермегі жоқ ,ү йқ ысыз қ түндерде. аурухана, демалыс үйі төегіпде “сырласар” сол қ ағ аз бен қ алам ғ ана. Соныц нәтижесі: әлемніц он тоғ ызінде ү ш мидлионнан астам тиражбен басылып шық қ ан кырык қ ара кітап. Жазу бөлмесінде жинақ талғ ан он мың нын үстігіндам мінезінің қ ырлары мен сырлары тізілген қ атырма қ арасы бар.

Ол бауырына жастық ты басып алып, үнемі етнетінен өзінде жатып жазатын дуние жү зіндегі жалғ ыз жазуіпы болар,сіро.

Д.Досжап алғ ы шелте жү рген жауынгер сскілді, ылгизденіс үстінде, әрдайым озін-езі аяусыз қ амшылаумен келе жатқ ан қ аламгер. Бү гін жазғ аны кешегі шығ армасынап мү лдісіс, ерекше, тосын тыныспен оқ ылатыны тегін емес. Тақ ырыпы ауқ ымы кең . Қ азақ тың көне қ алалары Отырар, Түркіста олардыц орта гасырлардағ ы тыныс-тіршілігі, жат жерлік жауларга қ арсы күресі; жалпы әз-Жәнібек, Керей хандаіі басталғ ан қ азақ мемлекетгігінің қ алыптасу жолдары: бергі

кең естік дәуірдегі Қ ызылқ ү м мен Қ аратауды жайлаған, малшы, балыкшы, ү ста; тоқ етері - ел адамдарының қ ам-қ аракеті, кү йініш-сү йініші кысылтаяң тағ дыр талайында өзер қ ырынан ашылып жатады.

Мысалғ а, кү ні шыжығ ан қ ү ба шө лге терең дей сің із, қ айтсе таздың шашындай селдіреп бара жатқ ан түйе түлігін сақ тап қ аламын ден елден безе-безе ақ ырында ө зі де нар қ ақ ка айналып кететін Досмағ амбет ("Қ ызылқ ү мның желі не деп жышайды”), кісікиік, еркекқ ос болып, балық бардеген ө зенді тентіреп кезіп кеткен баяғ ы Арал тең ізінің балық шысы Тобағ абыл (”Қ ү мда қ алғ ан кемелер”), ө мір бойына қ ой бағ ы Қ ызылқ ү мның ішінен шық пағ ан Абылү йгеннің тұ ң ғ ыш Ататау шипажайына жолы тү сіп, шыбынсыз сай, ақ шаң қ ан тө секке ү йренісе алмай медбикелерге келеке болуы ("Абориген”), суалып бара жатқ ан Ырғ ыз ө зенінің қ ағ ын қ орық - заповедник ашамын, аң -қ ү сына иелік етемін деп дәмеленіп барғ ан Дананың жергілікті аң шылар қ оғ амының агенті, ақ бокен мү йізінен панта қ айнатып мың ғ ырыпбайығ қ алтасы қ алың даса дағ ы, адамшылык ар-ү яттан мү лде қ ү ралақ ан қ алғ ан Молдабердімен ашық беттесуі, ө ліспей-беріспейтін тайталасы ("Тілегімді бере гө р”) ө зінің оқ иғ а сонылығ ы, кө ркем бояуы. бейнелі мө лдір тілімен қ азақ прозасына қ азыналы ырыс болып қ осылғ ан мазмү ны бай шығ армалар. Бү л хикаяттардың баршасы уағ ында орысшағ а аударылып, Ә біштің , Олжастың алғ ысө зімен Мәскеудегі “Молодая гвардия”, “Художественная литература” баспаларынан жарық корді.

"Жолбарыстың сү рлеуі” хикаятын орысшағ а мө лдіретіп аударғ ан Иваи Щеголихиннің сө зі тө мендегіше: “Ә уелде Дү кенбайды кө п жазушынын бірі ғ ой, кө п болса қ азақ ттың ө зтешелігіне, экзотикасына табан тірен қ алың ытапжазып жү р ғ ой” деп іштей кү мәнмен қ олыма алғ ам. Бастапқ ы ебақ ө згеше ойлайтын қ аламгерге тәнті тү рдым, дү ниеміз ө зінше ү лкен художникке тән қ абылдайды, кейіпкерлерім емес. Хикаятқ ағ ы тараулар бейне қ ү миың жал-жал толқ ын елестетеді. Диалогтар адырна секілді серпімді, артык сө з жоқ , оқ иғ алар тығ ыз, жолма-жол аударма жіпсіз жетелеп одыр” (И.П.Щеголихин, “Простор”, 1984, №2, с. 112)

Қ аламгердің барша кө ркем шығ армасына талдау жасап, Г.Бельгер “Отты жылдар ө тінде” атты кө лемді мақ ала жазды, онысы “Трудолюбие и поиск” деген атпен “Простор” журналында жарияланды. Осы мақ аланы қ азақ шалау жауапкершілігін өзім мойнымыз котергем, сол қ азакша нү сқ асын “Жалын” журналы бастыр. Мында бірің ғ ай мақ тау, я сын арезу датгау жок, кенішгі ихлас тың козін ашқ андай тым ертеректегі “Қ ымыз”, “Кокпар” әң гімелерінен бастап, соң ғ ы кезде жарық кө рген “Абай айнасына” дейін байыпты талдау жасалады; қ ай шығ армасы нендей қ оғ ами кө зқ арастар дендеп тү рг ан кезде туды, сол

тұ мшалаға н түмылдырық иікірлерді бүзып шығ уі-р ақ ал ондай
күш жүмсады... тапқ аны не... жоғ алтқ аны қ айсы... шбетесіне
дейін сүзіп, әлемдік әдебиетпен салыстыра шендестіріп, көрі
жәйтгің шымылдығ ын түреді.

Сыншының мына пікірі өзімнің де көкейіме дөиқ. Қазақ
жазушылар үлттық менталигетке үра қ азғ андай түлдің да.
өз ішіне үңілгеннің жөні осы ден образ аясын тыныштық
тарылтып жібереді, мүндай мін Дүкенбайда да бар. Қазақ
үлтының ешкімге үқ самайтын озіне тән менталитеті бар,
ашамын деп одеби шаңырағ ын аласартын, пәсейтіп алмай Бүл
қ ауіпгі. Ал, керісінше, адамзаттық биік мәселеге ұқ нысқ анның
жолі осы екен деп баз бір қ аламгер бүлттың арғ ы ынан
көтеріліп алып, қ айдағ ы ғ аламдық пөлсапағ а өрілгінде өркем
әдебиегтің адам жүрегіне үңілушілік үрдісінен ажырайды.
Миғ а, жүрекке дарымайтын пәлсапашылдық қ а үрынады.
Дүкенбай әзірге бүл дертке шалдығ а қ ойғ ан жоқ йіт, өз өзімнің
туган жерім, таныс-біліс адамдарым, қ арапайым кісілердің жан
азабы деп, қ ұмы мен тауына қ айта айналып соғ а бермегелі
кейіпкерлерг мен қ осышыгі өсе, есейе, егделене түсу ба-қ үп
болар еді деген тілегіміз бар” (Г.Бельгер “Отты жылдар өтінде”,
“Жалын”, 1998, № 7-8, 175 б.)

Туған жер демекші, ғ алымдардың есептеуінше, республика
жерінің 70 пайызы шөлді және шөлейтгі болып келеді. Бізге
келетін үлкен өзендердің баршасының басы басқ а елдерде
шығ ады. Шығ ыстағы Ертіс, Жетісудің ең сулы салалары Көксу,
Іле басын Қытай жерінен алады, түстіктегі Талас, Шу
Сырдарияның негізгі саласы — Қ ара Нарын қ ырғ ызстаннан
басталады: өз анамыздай болыіт кеткен Сырдың асауы өмлдір
толқ ыны әуелі қ ырғ ыз, өзбек ағ айындардың егінжайларын
аралап, бізге тың айтқ ыш дәрі сіңген улы, лайсаң ыртқ ы
суы ғ ана әзер-мәзер жетеді. Батыстағ ы Жайық өзенірек
орманын жүздеген шақ ырым шарлап барып бізге жетеді.

"Қ үмның басталуы да, аяқ талуы да болмайды, ол уақ ыт
секілді”, - дейді аргентиналық әйгілі жазушы, Нобель
сыйлығ ының лауреаты Хорхе Луис Борхес. Қ үм мінезінің ампаз
суреткерлер өмірдің үлкен арпалыс, қ иын күресінің амбасы
деп біледі. Жапон жазушысы Кобе Абэ өзінің “Қ үм мәдениет”
циклінде осынау пәлсапаны терең дете түскен. Қ азақ жазушысы
Дүкенбай Досжанның бір сала тақ ырыбы - қ үмдағ ы ыртқ ы
қ ұм өміріне жазылғ ан цикл кітаптарын (”Қ үмда қ алғ ан
кемелер”, “Таразы", “Қ үм кітабы”) осы арада арнайы сөз етіп өтелік.

”Қ үм кітабы” осы автордың бүрынғ ы “Қ үмда қ алғ ан
кемелер”, “Таразының ” — табиғ и жалғ асы болып саналса”Өзен
басшдағ ы суі ішеді, аяғ ындағ ы үі ішеді” деген қ ағ ида каратып
айтылғ аи сөз. “Қ үм кітабында” нарық заманында ұлдың
басына түскен қ иындық ты әр қ ырынан алып суреттеуі -
ешкімге үқ самайтын ерекше қ үбылыс. Қ ойшы, түйіншіі,
археолог, өнер адамдары — оздерінің қ илы-қ илы тағ ды

талайымен көрініс тапса, автор астармен мецзеу, метафора, түспал әдістеріне жүгіне отырып. Қорқыт баба, Қожахмет Ясауи, Дон Клхоіты қайыра тірілтіи. солардың рухынан өйлетіп, бүгіи мен кешегінің нәлсапалык астарын орынды, ойлы диалогтар аркнлы ашуға қүлшынады. Колемді кітап "Қадамы - Аборигсн", "Өзі ажалымен өлмеген адам" атты қосалқы, он бес әңгімснің басын біріктірген. Жинаққа енген шығармалар бір-бірімен іштей үндес, қарасөз ырғағы, келісімін кестесі бір деммен оқылып, жіпсіз жстелегі отырады.

Мәселен, "Қүм адамы - Абориген" хикаятының окигасы қайғылы халден басталады. Айдалада шошайған жолымен аурудан барып-келіп әлсіреген қарт қойшы жатады. "Бам, - дейді қарт қойшы, - сені оқытам дедім, окыта алдыма, жеткізем дедім, жеткізе алмадым. Айдала азыпаган қаралы қойдыц бейнетін мойнына артыгі барамын. Қиналғанынде "көрің де окіргір" деп әксің ді сөкпегейсің ". Қайрасоңғы рет күшін салып шынтағына сүйенін, сырылдаган кесіп озер көтеріп қиырга көз жібереді, - дария срнеуінде көшіп-қылдары Қорқыт бабаның моласы қалқиып түрушы еді, озенпрасы жарды мүжіп, моланы көз алдымызда қүлатуга айналды. қабірді әне көшіреміз, міне көшіреміз деп жүргенде ыгг вте берді, қол тимеді, шаруаның шеті-шегі көріпбеді. тер көктемде дария қатты тасыды. Қорқыт бабапың жарнбас жарбиып түрған моласы бір түнде жым-жылас жогалды. Қар қабагы күлаған кезде лай толқын шайып кетті. Әлгінкүйші бабаның сүйегін қүм ішіне көшіре алмадым-ау деп өзе өртенеді... арманымның екіншісі — ең бастысы солармандa кетіп барамын, балам..." Соңында қалған жалгыз үлы қазакша Абылуйген, төлқүжаты бойыша "Аборигеннің" сығып жүріп, жапан түзде өкесін жерлеп, қатым қоқырынын, жаназасын шыгаратын молда да табылмай, шолдеген мадың сонынан сүмеңдеп кете барады.

Абориген шол ішінде жүріп қаны азайып ауырып, облыс ауруханасына түседі. "Таңға жуык қүбыжыктай түдімқорқ- дейді Абориген біртыныста. - Қораны қүм басып кетпесін деп күнсайын қүмкүрен әл-дірмәні біткен өйелім алдыма ызарған ай бетімен сырғанагг түсіп, тереземді тықынідатынасын сыгып, езімді шақырып жүр. Қүм ішінде көккене, мәлінеқ бүгіптап еш шыдатпайды дейді, жаз басында алған бір қап үнаутылута жақын дейді... Саудың асын ішіп, аурудың инесін,рідоін иемденіп жата бермекшімісің , қайт, қүрыдық дсйдіТындар, балалар".

Осы сөзбен ауруханадан шыгамын деп шатак шыгарған Аборигенді келігі тексеріп қараган бас дәрігердің өкзілдірігі төмен түсіп кетеді. "Удивляюсь, — дейді бүган түсініксізілмен оріптесіне бурылын, — гемоглобин низкий, белөрубинвышс нормы, резус фактор положительный, с такими анализами давно бы умер другой, ей, богу, этот - чудо чсловек!.." Ғажайып

адамныц қ ү м ішіндегі ө мірі бү дан да ауыр, дү бірКі. алыц бейнетке шыдай алмай әйелі тө ркіиіпе кетсді. Екі бканы малмсн коса азынатып бағ а алмағ ан соц орталық тағ ы иитедна танарып орналастырады.

Мү ндағ ы соз саптау. сойлем қ ү рау. символғ а жү гінуді коркемдік ізденістер мү лде ерекше. Қ азак қ ачамғ ырбү рын талай барғ ан малшы тағ дырыи нарық заманы белесінкайга бір елеи, екшеуі шыгарма ө зектілігін арпыра тү скен.

"Ө з ажалымен ө лмеген адам" хикаятында ү лы Абай өлімнір сонғ ы кү ндсрі трагсдиялық хал ү стінде кө рініс тапАбай оуелі оймен ауырады. оның ү стіне Ә біштің . Мағ ауияның өлімын жү детіп сансыратып кетеді, ақ ырында "жанын алыи кө" деп жіберген иайғ амбардың ақ боз пырағ ын іцірде ү стаздың қ арсы алуы — тө бе қ ү йқ аны шымырлатар әсерлі сурет.

"Мағ жанды олтіргендер" әцгімесінде Жү мабаентыц акыры кү ндері соз болады. абақ тыда жендет Гайковичтіц жаулі алуы. акырыпда оқ қ а байлауы сү мдық суык елес. "Сізді тірі ү кім тасқ а басылын, влдекашан қ ол қ ойылып қ ойғ ан" деді Гайкович. "Ө лімнен қ орық паймын. — дейді Мағ жан қ оцы ү нмен. — Шын ақ ындық , адамдық рухым әлдеқ ашан дене бө лініп сыртта. олең імніц әр жолында. кітабымныц оретінде қ алғ ан. алдыцда отырғ ан қ ү р қ ауқ армын. тү лышыбан. сү суретнін әншейін". Ә цгіме Мағ жан Жү мабаеитыц олім мө мір туралы ойларын кезек алмастыра отырып. арасында жендеттіц естеліғ ін келтіру арқ ылы қ июластыра ө рілген.

Жинақ та "Дон Кихот" деген әцгіме бар. Ғ ажайыбы сол ү лы Сервантестіц екі томдық "Дон Кихот" романын испан тілінен тікелей қ азақ шағ а аударғ ан дарынды торжімашы. филология ғ ылымныц кандидаты, ө зім білетін Ә бдіғ аші Бәженовтін бізбен ү зеңгілес кісі болғ ан. Аса алгыр, еңбекқ ор жанәцгіме сол Ә бдіғ анидың отыз жыл ө мірін сарып ечіп, коз майын сарып жү ріп аударғ аи мыцтө ртжү з беттік аудармасын кітагі етіп шара алмаіі. коп қ орлық коргенін. мазақ қ а ү шыраг ан тағ дырын корк суречтейді. Бәженовті жү рт Доп Кихот деп кү летін. іреулер "осыншаны қ алай аударды цыз" деп кү діктенсе. келесіреулер "ө зімді қ осалқ ы автор етсеңіз — шығ аруғ а комектесіңіз" дегі желімше жабысады. Ө стіп жү ріп аудармашы қ атты ауырып ауырып жатқ ан ғ аріптіц тө р бө лмесіне тү н ішінде Дон Кихотты ү зын-тү ра сү лбасы еніп, найзасын еденге шаншып тү рі ыдеседі.

Жинақ тағ ы әрбір әцгіме, хикаяг — коғ амдагы қ айшылық бойына жинағ ан, әлеуметтік теңсіздік маццайына гипе кейіпкерлсрдіц мінез жиыіғ ығ ын барынша жалацаштаі ашады. Жап ашуы. Жү рск шері. Дү ниеде ү зақ уақ ыт ө лмейтін нәрсе бардейді білетіндер. бірі — халық пеи қ осылаасып келе жатқ ан қ асистгі тіл, екіншісі — кісіғ е жасаг ан жақ ық. Осынау қ ос бірдей асыл мү ратты меже ғ ын ү стаг ан кітапкерілсрі оқ ырманды ө здерінің соны ерекшелігімен, тозімді мінсн, аса еңбекқ ор. қ айсар табандылығ ымен тацқ алдырады. Осы

қ алай” дсіі жауан іздеп жү рген көгітеген көкейкесті мәселелерді пердесі ашылады.

Осы орайда Абайдың мына бір сөздері ойға оралады.

"Сыртқ а қ асиет бітпейді, алла-тағ ала қ арайтү ғ ы ынбқ ұ ала, боямасыз ыкыласың а қ асист бітеді.

Айнағ а табынып ақ ыл өспейді,

Ақ ыл өссе - түпсіз терең жақ сылық ты сү йметкіндей өс Осынау ойды кең інен тарқ атып, үлы үстаздың ақ ырғ ы, дү ниеден өтуі туралы "Өз ажалымен өлмеген адам” деп ғ ылы хикаят кітаптың биік аккорды. Жазушының үш кітапқ ан ралғ ан қ үм циклінің соңғ ы түйіні - осынау “Қ үм кітабы” 1999 Мемлекеттік сыйлық ты иеленді.

Қ аламгердің әдебиетке сіңірген еңбегі боямасыз ауқ ан болып алыстан-ақ көзге айқ ын шалынады. Баяғ ы маңғ ү л шапқ ыншылығ ы, Отырар мәдениеті туралы тарихи романы – “Жібек жолы”, одан бсргі Әуезовтің қ уғ ынғ а үшырағ ан дсректі дү ниелермсн түздық тап жазғ ан “Мү хтар жолы”, сонғ ы желтоқ сан трагедиясы туралы “Атаң " романы, откен кездер мен бү гінді қ атар үштастыра суреттеген “Таразы” романы, үз елу жылдық тойы дү бірлі өткен Абайдың гү мырнамалық “Абай айнасы” — жазушының ақ тер, көк тер адал бейнетінің нақ танытатын туындылар.

Әдебиетте солдат болмайды. Өз созімді айтамыш деп, қ ына қ алам алығі, былайғ ы өмірін соз өнеріне арнағ ан, ақ ғ ан ақ айта айналып артына қ арау, басқ а кәсіптің қ ү йрығ ынан ү ст бү йырмағ ан; ол я осы майдапда оқ қ а ү шады, я қ ан ақ ат алып, жаны кү йзелсе де генерал атанады. Онсрдің қ ірі тілігі сол — әрі-сәрілік, екіү дайлық, екіү штылық қ а жол жоқ қ ағ иданы біз тауын отырғ ан жокпыз, мү ны әлем әдебиеті небір майталмандары қ адап айтып кеткен. “Сөз өнері дертпенен” деп ү лы ү стаз қ атал ескерткен.

Сөзбен дертгенгеи адамды сөз дәрісі ғ апа жазады. Сонау рудан жазылмай отетін жазушылар қ аншама. Бү гіп жігіт аңысың жасына жетіп, қ ырық бес жылдан астам уақ ытын қ анназ бқ аммен өткізіп, оқ ырманына ромап, жиырма екі хикаят, жү зден астам әң гіме берген, “әлі де жазарым мол, алтын асуым алда” деген өжет мінезбен аттан түспеген жазушы замандасымызғ а айтарымыз: “Бар бол!.. Ойың ортаймасын!..”— деген тілек қ ана.

Сөзімізді қ аламгердің мінезінен, ерекше жү ріс-тұрысынан бастағ анбыз. Енді сол ү рдісті ү станып, жазушығ а бағ ынысты бір оқ иғ аны тілге тиек етелік.

Дү кенбай әне бір жылдары, өзінің “Таразы”, “Мү хтар жолы” романдарын жазып жү рген кезінде ү лттық кітапхананың түрақ ты қ онағ ы болғ ан ғ ой. Тыныш залда қ олжазбайлы ү ү ң іле, жаза-жаза басы ауырады. Ауызғ ы болмеге шығ ыздап сергін алуды ойлайды. Кітап көрмесіне коз салып, оай-бү лай жү рмей ме. Көзіне жү зі жылтыр, қ асы-козі қ ия ылғ ан бі

келішдек жылы үшырайды. Қасына тақап сөлемдеседі, тартады. “Тарихи романдарды үнатып окимын, — дейді олгі келіншек, — институтга сабақ беремін, қорғап алайын деп жүрмін”. "Қазақ жазушыларыныц қандай тарихи романын оқыдыңыз?”- дейді Дүкенбай. Әлгі келіншек мүдірмей Ілиясты, Әбішті, Мүхтар Мағауинді айтып келіп: "Ал есімде жоқ, әйгсе де мектепте жүргенімде Отырар қаласы туралы. оны Шыцғысхан нойондары қалай басып кіргені жайлы "Жібек жолы” романьш оқығанедім, — дейді. “Ендеше сол кітаптыц авторы озім боламын”, — дейді Дүкенбай. Сонда әлгі жігіт катты тацыркап: “Сіз әлі тірі екенсіз ғой!.. Кешірерсіз, сізді әлдеқашан одүниелік болды, ең құрығанда 90-га келді деп жүр!” — ол дейді.

Бүл диалогке косып-аларымыз жоқ. Дүкенбай Досжанов оқырмандары, жас қаламгерлер тым егде санайды, ол жазуды өте ерте, бала кезінен бастады. Әрі оз қатарларымен салыстырғанда біршама қарымды, қомакты, кесек дүниелер берді. Біз ойлағанымыз емес, оқырман жадындатым ерте жатталып, көп істі тындырып, арамызда әлі өзінің кажыры мен қайратын жаныққанқылыштай қайрап келе жаткан жазушыныц төнірегін мойымайтын мінезіне тәнті болатүсеміз. Әлемніц әр кпіріндегі мыңдаған-сан оқырманы қалаулы қаламгерінің бірегей дарынын өзіндік бағытынан көз жазынқалмайтынына кәміл сенеді.

Зейноша Серікқызы,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері.

ЖАҚ СЫ КІТАП Қ АЛАЙ ЖАЗЫЛАДЫ?

Бү л ө зі сскі әң гіме болғ анымен ойғ а азық үлы тараудың басы.

Есте жоқ ескі мсзгілде Балқ ы жерінде Жалаледцин Руми есімді ақ ылгой әң гімешіл, бәйітшіл, қ ауырсын қ аламы кө птеген кітаптар туғ ызган білімпаз кісі омір сү ріпті. Ә лгі кісі уақ ытының кө бін қ олжазбалар сақ талган кітапханад откізіп, тү рлі хиқ аяттар жазыпты. Ө зін-озі пендсшілік кө п нәрседен тиыпты. Сү қ саусагы сү йедценіп ертеден қ ара кешке дейін қ агазга ү ң іледі. Кітапхана іші кобіне қ араколең ке болып, козі сіркеленіп, жанарының нү ры ерте қ айта бастапты. Жылдар ө те пендешілік нәпсіден бойын аулақ салып, беті жылтыр, бө ксесі бү лтың ү ргашығ а коң іл болудсн мү лдем тиылыпты. Байлық жинасам, жарқ ырагі киім киссм, домді тамақ жесем, коң іл котеретін шәрбат ішсем деген ойдан қ ү лан-таза арыла бастапты.

Ә йтеуір аяғ ымжетпеген жерге, ө зімді білмсйтін слге ойым, қ иялым, дінім, дегенім жетеін деп ақ қ агазга молдірстіп созден сурет салып, тү рлі қ ызық әң гіме жаза бсріпті, жаза бсріпті.

Корксм созден кесте тоқ у оң ай ма. Ә рі-берідсн жазғ анда коз жанары қ анталап, саусағ ы сү йелдсніп, шске тамыры лыпылдай согып талығ ып кетеді. Тамақ ішуді ү мытып ү ң ірсйіп жү дейді. Кө ршілер: “Бү гін хан сарайында жарты әлемнен жиналғ ан білімпаздар сайысы болады екен, әлгілердің әрбір сө зі інжу маржан секілді, естіген де арманда, естімсген де арманда”, — деп бар тәуірін иық тарына іліп кетіп бара жатады. Бү л кө кең қ оржын тамның тү кпір болмесінне ені алып, малдас қ ү рып, кеудесінен келетін жозыга стпетінне сү лағ андай болып озегі талганша жазу жазып шү қ шияды. Ө зінен талай бү рын ө ткен не бір гажайып бәйітшілердің ү йқ асын, ыргағ ын кө лемді кітапқ а арқ ау етіп сү йікектсті отырганы.

Алыс сапардан саудагер танысы оралыпты. Ә лгінің әң гімссінің әрпі бө тен: “Ой, пәлснше, қ араколең ке ү йде қ агазга кө міліп қ алыпсың . Пәлен жерде алтын қ ақ палы хан

сарайын тамашаладым, түгін елде буыны сүйексіз жүзсүлудың биіне балқып есімнен тандым”, —деп тондіреді бар ғой, мына пақыр Жалаледциннің қызық қанынан көз алды жасаурап кетті.

Өзі қүралпы тайдай туласып қатар оскен қүрдасы үйінің түсынан көлденең дсп отіп бара жатып соғыпты, оңгімесінің өрпі бөтен: “Ой, Жәке, бәйгс атынжаратып, баптап, тазының баласындай етіп корші түрікпендердің аламан бәйгесіне қосып сдім, бес түйе бастатқан, қос қүл жетелсгсн жүлдені жсңіп алдым, бір күнде байбатша болып шыга келдім”, дсп даурыға мақтанып біразуақытын бөлді. Үйді басына көтеріп домбырағақосылып әнсалды. Қазір барып базардан баглан сатып әкелем, қос кәнизәк қызмстжасап коңілімізді табады, бірсуі палау пісірсді, келссісі белі үзілс жаздаби билегі, коз алдыңда онсркөрсстеді деп... қараптан-қапар бүзылып, ногісілік күлқы жеңіп барады ма. “Тіфо!.. тіфә!.. бсті аулақ копірдің, қыпшабел кәнизәк қааң сарым аумаіі, қара талқанғаақалып отырып кітап жазғаным опалы тіршілік шығар” деп қиялын қайтара жинап алды. Ой түбінсн ой терді.

Қонағын озердсп қақгіадан откізіп шығарыгі салды. Үйіне қайтып келе салып қауырсын қаламын сияғамалды. Ақ қагазға сөзін маржандаіі тізіп төгілдіріп отырған ксзде есігін әлдекім тағы қақты.

Кслiп түрған медрессде біргс оқыған жолдасы екен. Ксйінгі жыдцары бүл жолдасы қасиетті Қағбағабарып, қажы аталып, басына дағарадай сәлде орап машайық софы болып кетіп дсп естіген. Тәспісі шүбатылып үйге енді, төргс шыгып малдас құрды. “Әрқалай іскеталпын, талпынба, нәтижесі не болары бәрі алладан, бір алланың омірінен”, —дейді ыңырси тіл қатып. Ак қүманды қайнатып, үстінс кок шаіі салып, кесеге құйып қонагына үсынды. Машайық молда асық пай шайды мейізбен ішті. “Бір аллағақүлшылық етксннен басқаның бәрі өткінші, —дейді ыңырсып, —кітап жаз, жазба —бәрібір, мигүла кісіні жақсы сөзбен демдеп ақылды сте алмайсың Тәспісін екі қайтара бармақтап теріп шықты. “Ал, жүремін, бір алланың шапағаты арқасында бүйырған несібеңді теріп жеп жүрекенсің, іншалла, бағытын дүрыс, әйтсеңдсп к кітап жазамын дсп кок ми болып —жаратқан иені есіңне шығарып жүрме”, —деп күлқуалласын үшқайырып, үні қүбылып аруақ тарғабағыштап күран оқыды.

Сәлдесін қайыра төбссінс үйіп, кебісін киіп, тәспісін тырсылдата теріп, қош айтысып шығып жөнелді. Машайық тыңуағызы, сөзі ксудесін қысып жібергендісі сезі Есікпсн терезені қоса ашып үйішін желдетіп алды. Малдас

күрып, сілкініп, қалам мен қағазға қайырылды, жақсөзбен көзмайымды аямайын деп бекінді.

Осыоймен Жалалсддин кітап жазуға кірісіп кетті. Ертсңгілік сәрілік ас ішуді ұмытты. Жозыұстіндегі қағазға аш күзенше, сұрақ белгісінше бүгілді. Мезгілдің қалай сырганап өткенін білмеді. Алыс, жақынна мұны үйіне бастсұғып, сәлемдесіп: “Халсұрасып шығайыншы”, — деген ағайын кісілердің мынажазушының сөзден, бөтснәңгімеденсаппатиылып, түйықтанғанмінезін, сұрынкоріп, отобалагітұңілді. Тезірек кетіп қалуғаасықты.

Жалаледдин бір күні есік алдындагы дөңгелекшағынуоізжиегінетекеметтөсеп, жозысынқұрып, басткөтсрмей жазуын жазып отырған. Ту сыртынан оқыс үн шығады. Бұрылып қараса, жұпыны киінген, сырық тай ұзын, қолында асатаягы бар бір кісі келіп көніптұр. Әлгінің жанарында алмас бар ма деп ойлады. Қарағанкезде назары тұлабойынды тініткілеп кетеді екен. Көктенаяғысалбырап тұскендейбұлнеғылғанкеремет деп аңқиган күйі отыра беріпті. Әлгі жанарының оты мол кісі кие сөйлеп, сауал тастады.

— Неғып отырсың, мұсәпірім?

— Мұсәпір емеспін, әйгілі жазушымын. Алыс-жақыносы жұрт есімімді түгелжатқаа біледі. Алты жыл болды: былайғы өмір-өмірге жететін ғажайып кітап жазып жатырмын, мұнда ақылды сөз, әдемі нақышты саз, ырғағы мол бәйіт, өсерлі бояу тұгелқамтылған.

— Кәне, әкелші, оқып корейін, — дегі әлгі алмас жанарлы кісі қолын созды.

Бұлқарсылықбілдірместенқолықалтырапқалыңкен кітапты көтеріп әлгі әулиеге ұсына берді. Ішінен оіілаған: мынаның пысы басқаны сонша — неге жөнсұрамастан, құлақ ақ пастан айтқанын істеп отырганымқайсасқаным! Мұндай да тосын өсер болады екен-ау, сірә! Әлгі өулис кісі тікссінен тік тұрғанқалпынша көнкітапты аударыстырып оқи бастады, бір мезетте қабағына бұлт түйілді. Басын шайқап, қолындағы кітапты тарс жауып әуіз ішіне лақтырып жіберді.

Жалаледдин шошып кетті. Суға батып бара жатқан кітабына тұра ұмтылды. “Алжығаннан, адасқаннан саумысың -әй! Кісінің алты жылғы ең бегін суға лақтыруға қандай хақың бар!” — деп әкеден сыпыра боқтап, ұрып жіберуге шаққалды. Әлгі асалы, сақалды жалаңбас кісі таяғын көлдснеңкотеріп мұның кеудесіне тіреді. “Сабырқыл, — деді, кітабынды қазірқайта алып беремін”. Сойтгі де ұзын таяғын көсгкіріпст оуізге салып жіберіп, әлгі судағы кітапты іліп алып, шеткешығарды. Таяғының ұшымен Жалалсддинге ұсынды. Жалаледдин көн кітапты жалма-жан ала сап парақтап шықты,

аударып қ арады, қ ү п-қ урғ ақ . Судан шық қ ан кітапқ ық самайды.

Таң қ аяғ аннан ү ні шық пай қ алғ аны. Бү л келіп тү рғ кісі тсгін адам болмаганы. Барша жан-тәнімен ө лшеусіз сыйлауга мойын ү сынды.

— Кітабың ды суғ а лақ тырғ аным: ішінен отірік сө здер коріп қ алдым. Жазғ ан нәрсем омірлі мәң гілік болсын десең —жалғ ан соз қ оспағ аның ләзім, —дейді әлгі әулие сабырлы ү нмен, — халық кітап созіне балаша иланады, әйте**е** д жалғ ан соз жадынан тез шығ ады, шыншыл сө з кісінің- есі дс мәң гі мақ талады, жатталады. Осыны ұ қ қ аның жө н, пірәдарым.

— Ендеше алты жыл бойына жазғ ан осынша ең бегімді отқ а жағ амын да қ айта бастаймын. Жү қ а болса — жү қ а болсын, коріксіз болса —мейлі, әйтеуір басынан аягына дейін шыншыл созбен жазылуына ден қ оямын, ү стазым!

Ә лгі әулие кісі сақ алын салалап, басын оң иыгына қ ондырып, батар кү нге қ арап ойланып біраз тү рды. Сосын қ оң ыраулы ү нментілгс келді.

—Жақ сы кітап жазу ушін шыншыл оқ иғ а, ақ иқ атты ой, ғ ажайып соз теру аз әлі, ■ - дейді баяу ү нмен.

—Тағ ы не істейін, эулием!.. бас ием!.. Пірге жығ ыл десеп. — жығ ылайын, қ ү былағ а бас қ ой десең — бас қ ояйын, шылауың а ілесейін, әйтеуір ө лтірсең дс жақ сы кітап жазудың жолын ү йрет, әулием!

—Ендеше соң ыма Ьтес, —деді де әлгі ү зын кісі асаяғаын костендетіп жү рс берді.

Жалаледцин қ ауырсын қ аламын, қ ағ азын, сия сауытын жалма-жан қ оржынның басына тоғ ытып әлгі кісінің соң ына ілесті. Асық қ аны сонша, есігін кілттеуге муршасы болмады. Қ ақ пасы ашық қ алды.

Ә улие артына бү рылып қ арамағ ан кү йі кү н батқ анша жү рді, ү лкен тауды бетке алып ай жарығ ымен кө п аяндады. Жалаледцин сирагы сырқ ырап аягы талып әбден шаршады. Тү н ортасы ауа бір бү лақ басына кідірді, екеуі де ү нсіз, әулие қ оржынынан қ атқ ан таба нан шығ арып бір ү зіп бү лақ суына малып ө зі жеді, бір шетінен ү зіп бү ғ ан берді. Тастай суғ а уыс толтырып шө лін қ андырды.

Аз дамылдап, сирақ созып демалып алғ ан соң , қ айыра жолғ а шық ты. Тауды бетке алып тіркесіп, жаяулатыпө кп жү рді. Оң иық тагы табақ тай ай бозарып таң белгісі білінді, бозторғ ай шырылдады. Бү лар биік қ ыратқ а котерілген кезде ажары ашылып ағ арып таң атты. Ылди бет алқ ап екен. Ақ шаң қ ан әдемі қ ала сү лбасы шалынды. Ә улие қ ала жақ қ қ аратып таяғ ын котерді.

— Қ ала жаң адан ояна бастады. Ссн бар да шah ар ортасындағы үлкен дүкеннен арақ сатып алып кел. Өзім осы жерде күтіп отырамын.

Мына созді естіген Жалаледдин шошып кетті. Жауырын оргасынан суық тер қүйылып, жанары жасаурады. Қапелімде үні көмескі естілді.

— Тақсыр, қаладағы жүрттың кобі озімді білсді, біреуі кітабымды оқыған, келесісі мешіттс, тойханада үшырасқан, қалай олардың козіншс арам су — арақ сататын дүкенгс кіремін, көрген жүрт "арамның жолына түскен екен" дсп аузы-басы жыбырлап өсек өрбітпес пс! Ту сыртымнан топқра шашып әйкәпір атандырмас па, үстазым!

— Ендеше мен сағ ан үстаз бола алмаймын, — дсп әулие тсріс айналды.

Амал жоқ, қатал кісінің әмірін тындауга тура келді. "Мақүл" дсп шапанын иыгына іліп, қүлдыраң дай жүгіріп ылдитө мсн қалага беттеп жонслді. Кошсге түсті. Жүрт үйкысынан оянып, үйреншікті тіршілігіне бой салып, аяғына жел бітіп, бірі базарға, бірі саябақ қажөңкілс бастапты. Жалаледдин арақ сататын дүкеннің ту сыртына келіп, кіруге батпай, төңіректеп коп жүрді. Өз-озінен кірігітар хал ксшті.

Амалы таусылған соң, өтіп баражатқан қызмстшіні кідіртігі отініш жасады. "Шырағым, мына күміс тең гені алып мағ ан бір шолмек арақ алып кеп берші", — дсйді. Қызметші қүп алған күйі алақанына салган күміс тсңгегс заматың да шолмек арақ апып келді. Жалаледцин әлгі кәпірдің асын шапанының шүбалған етегіне жасырын, қымтап алды. Аяғы аяғына жүқпай жылдамдата жіті аяндап, манағы тау басына, әулие жатқан жерге ентігіп жетті-ау әйтсуір. Ұстазына шолмскті үсынды. Нақ а бір жауды жапырып жеткен қолбасыға үқсап шоқыланып сөйлейді.

— Сенен бүларақты алмаймын, — дсйді үстазы қатуланып, — мені де, өзінді де алдап түрсың. қалаға қаіітып бар да жаңасын сатып әкел.

Деді де үстазы ашудан түтігіп Жалаледдинге күміс ақша үсынды.

Жалаледцин қарап жүріп кіріптар хал ксшксн тағдырына, одан қалды өзінің кісіге сенгіш, кісінің коңілін жықпайтын ақкөңіл мінезіне налыды.

Өстіп алаокпе болып жүргенім кімге қажет деп ойлайды. Мына ойда жоқта сапе ете қалған үзын қараның соңынаіа ілесі салпақ тамай-ақ, өз үйім, олең тосегімде кон кітабым жазып, қарнымды тыр-тыр қасып жатқанымда гой бірсу ксліп үрар ма еді. Өз басыма өзім бейнеттілеп жүретін, қүнгіыскқа